

ПОЛТАВСЬКИЙ УНІВЕРСИТЕТ ЕКОНОМІКИ І ТОРГІВЛІ

Кафедра правознавства

ПРОГРАМА
навчальної дисципліни

«СПАДКОВЕ ПРАВО»

з підготовки здобувачів
першого (бакалаврського) рівня вищої освіти

Галузь знань	08 Право <i>(код і назва)</i>
Спеціальність	081 Право <i>(код і назва)</i>
Освітньо-професійна програма	Право <i>(назва)</i>

Полтава 2023 рік

Укладачі програми:

Олег КУЛЬЧІЙ – к. ю. н., доцент, доцент закладу вищої освіти кафедри правознавства Полтавського університету економіки і торгівлі;

Марина БРЮХОВЕЦЬКА – к. ю. н., доцент закладу вищої освіти кафедри правознавства Полтавського університету економіки і торгівлі

Рецензенти програми:

Михайло ХОМЕНКО – к. ю. н., доцент, завідувач відділу забезпечення інтеграції академічної та університетської правової науки та розвитку юридичної освіти Київського регіонального центру Національної академії правових наук України;

Юлія ОСТАПЕНКО – к. ю. н., заступник директора департаменту правового забезпечення, начальник відділу претензійно-позовної роботи МОН.

Програма навчальної дисципліни «Спадкове право» обговорена і схвалена на засіданні кафедри правознавства, протокол засідання кафедри від 25 травня 2023 р. № 10.
Завідувач (начальник) кафедри правознавства,
д. ю. н., професор

_____ Галина ЛАВРИК
(підпис)

ПОГОДЖЕНО:

Гарант освітньо-професійної програми «Право» першого (бакалаврського) рівня вищої освіти зі спеціальності 081 «Право»
к. ю. н., доцент

_____ Олег КУЛЬЧІЙ
(підпис)

Анотація навчальної дисципліни

Право на спадкування є важливим правом фізичної особи, що передбачене цивільним законодавством України. Водночас воно являє собою сукупність правових норм, що регулюють перехід прав та обов'язків від померлої фізичної особи до інших осіб. Правова регламентація останнього є надзвичайно важливою та має бути чіткою та зрозумілою, адже застосовувати відповідні правові норми будуть особи, які, як правило, перебувають у важкому психічному стані після втрати близької людини, від якої до неї переходять певні права та обов'язки. Разом з тим спадкове право розуміється не тільки як сукупність правових норм, а й як навчальна дисципліна, яку вивчають студенти юридичних вищих навчальних закладів. У цьому разі під зазначеним терміном слід розуміти сукупність відомостей, які обов'язкові до вивчення з метою оволодіння знаннями про правове регулювання спадкування в Україні. Викладене вище свідчить, що спадкове право є важливою для вивчення навчальною дисципліною.

Основними завданнями вивчення навчальної дисципліни «Спадкове право» є визначення місця спадкового права в системі регулювання суспільних відносин; тенденцій правового регулювання спадкування в Україні відповідно до реалій сучасності.

Zusammenfassung der akademischen Disziplin

Das Erbrecht ist ein wichtiges Recht einer natürlichen Person, das in der Zivilgesetzgebung der Ukraine verankert ist. Gleichzeitig ist es eine Reihe von Rechtsnormen, die die Übertragung von Rechten und Pflichten von einer verstorbenen natürlichen Person auf andere Personen regeln. Die gesetzliche Regelung des letzteren ist äußerst wichtig und sollte klar und verständlich sein, da die Anwendung der einschlägigen Rechtsnormen Personen betrifft, die sich nach dem Verlust eines geliebten Menschen, von dem bestimmte Rechte und Pflichten auf sie übertragen werden, in der Regel in einer schwierigen psychischen Verfassung befinden. Gleichzeitig wird das Erbrecht nicht nur als eine Reihe von Rechtsnormen verstanden, sondern auch als eine wissenschaftliche Disziplin, die von Jurastudenten studiert wird. In diesem Fall ist der oben genannte Begriff als eine Gesamtheit von Informationen zu verstehen, die studiert werden müssen, um die rechtlichen Regelungen des Erbrechts in der Ukraine zu beherrschen. Die obigen Ausführungen zeigen, dass das Erbrecht ein wichtiges Studienfach ist.

Die Hauptziele der Studie der Disziplin "Erbrecht" ist es, den Platz des Erbrechts im System der Regulierung der sozialen Beziehungen zu bestimmen; Trends der rechtlichen Regulierung der Erbschaft in der Ukraine in Übereinstimmung mit den Realitäten von heute.

Annotation of educational discipline

The right to inherit is an important right of an individual, provided by the civil legislation of Ukraine. At the same time it is a set of legal norms regulating the transfer of rights and obligations from the deceased physical person to other persons. Legal regulation of the latter is extremely important and should be clear and understandable, because the relevant legal norms will be applied by persons who, as a rule, are in a difficult psychological state after the loss of a close person, from whom certain rights and obligations are transferred to her. However, inheritance law is understood not only as a body of law, but also as a discipline, which is studied by law students. In this case, the mentioned term should be understood as a body of information that must be studied in order to acquire knowledge about the legal regulation of inheritance in Ukraine. The above-mentioned shows that inheritance law is an important discipline for studying.

The main objectives of the study of the discipline "Inheritance law" is to determine the place of inheritance law in the system of regulation of social relations; trends in legal regulation of inheritance in Ukraine in accordance with the realities of today.

ВСТУП

Програма навчальної дисципліни «Спадкове право» укладена відповідно до освітньо-професійної програми «Право», розробленої на підставі стандарту вищої освіти зі спеціальності 081 Право галузі знань 08 Право для першого (бакалаврського) рівня вищої освіти, затвердженого та введеного в дію наказом Міністерства освіти і науки України від 20 липня 2022 року № 644.

Предметом вивчення навчальної дисципліни є врегульовані нормами спадкового права відносини, які складаються в процесі переходу прав та обов'язків від померлої особи (спадкодавця) до інших осіб (спадкоємців).

Метою дисципліни є засвоєння здобувачами системи знань щодо правового регулювання спадкування, умінь і навичок тлумачення та застосування спадкового законодавства при вирішенні практичних завдань щодо спадкування.

Навчальна дисципліна спадкове право є практично-орієнтованим спецкурсом, який спрямований на поглиблене вивчення правовідносин, що складаються з приводу спадкового правонаступництва та можуть бути корисними юристам, які консультують громадян та, особливо, співробітникам нотаріальних контор. В Україні практика викладання такої навчальної дисципліни є розповсюдженою як на бакалаврському так і на магістерському рівнях вищої юридичної освіти. Як вибірковий освітній компонент вона пропонується у більшості правничих шкіл України. З огляду на прикладний характер навчальної дисципліни у деяких ЗВО вона пропонується до вибору здобувачам не лише вищої юридичної освіти, але й бажаним здобувачам усіх інших спеціальностей.

До кращих практик викладання спадкового права можна віднести підхід, який застосовують Національний університет «Одеська юридична академія», Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого. Пропонуються комплексні навчальні дисципліни, які поєднують вивчення спадкових правовідносин з елементами порівняльного права та міжнародного приватного права («Спадкове право України та країн світу», «Спадкове право у правових системах України та інших країн»)¹. Однак необхідно зауважити, що ці

¹ Спадкове право України та країн світу : практикум / авт.-уклад.: Є. О. Харитонов [та ін.] ; за ред.: Є. О. Харитонova, О. М. Берназ-Лукавецької, В. Г. Павлової ; Нац. ун-т «Одес. юрид. академія». Одеса : Фенікс, 2023. 52 с. URL: <http://surl.li/ngjss>

Навчально-методичний посібник для практичних занять і самостійної роботи студентів з обов'язкової навчальної дисципліни «Спадкове право у правових системах України та інших країн» для студентів 3 курсу денної форми навчання (першого (бакалаврського) рівня вищої освіти 08 «Право»

програми орієнтовані або виключно на здобувачів спеціальності 293 «Міжнародне право» або у тому числі на них і є більшими за обсягом навчального часу. Тому у цій програмі міжнародній проблематиці присвячено лише одну окрему тему та окремі аспекти у поточних темах курсу. У подальшому здобувачі, які обрали цей курс зможуть поглибити знання та розуміння міжнародно-правових аспектів спадкових правовідносин у ході опанування обов'язкового освітнього компонента «Міжнародне приватне право» на 4 курсі.

Навчальна дисципліна «Спадкове право» як вибіркової освітньої компонент, розрахована на удосконалення та поглиблення (чи попереднього набуття) здобувачами таких компетентностей та програмних результатів навчання, які формуються у ході опанування обов'язкових компонентів освітньо-професійної програми «Право» спеціальності 081 «Право» рівня бакалавр:

Програмні компетентності:

загальні:

- здатність застосовувати знання у практичних ситуаціях (ЗК 2);
- знання та розуміння предметної області та розуміння професійної діяльності (ЗК 3);

спеціальні, фахові, предметні:

- здатність аналізувати правові проблеми, формувати та обґрунтовувати правові позиції (СК 12);
- здатність до критичного та системного аналізу правових явищ (СК 13);
- здатність до логічного, критичного і системного аналізу документів, розуміння їх правового характеру і значення (СК 16).

Програмні результати навчання. У результаті освоєння дисципліни студент повинен:

- давати короткий правовий висновок щодо окремих фактичних обставин з достатньою обґрунтованістю (РН 5);
- застосовувати інститути міжнародного публічного права, а також міжнародного приватного права (РН 8);
- знати та розуміти особливості реалізації та застосування норм матеріального і процесуального права (РН 13);
- виокремлювати і аналізувати юридично значущі факти і робити обґрунтовані правові висновки (РН 20);
- надавати консультації щодо можливих способів захисту прав та інтересів клієнтів у різних правових ситуаціях (РН 22).

Навчальна дисципліна є **вибірковою** у відповідності до навчального плану.

Програмний зміст навчальної дисципліни

Тема 1. Поняття спадкового права та його джерела

Поняття спадкового права в об'єктивному та суб'єктивному розумінні. Предмет, методи, принципи та функції спадкового права.

Поняття та види спадкування.

Система спадкового права України. Співвідношення спадкового права з цивільним правом та іншими галузями права України.

Історія становлення спадкового права України.

Спадкове право України в умовах світових інтеграційних перетворень.

Джерела спадкового права. Законодавство України про спадкування. Регулювання спадкових правовідносин Цивільним кодексом України.

Принципи і норми міжнародного права, якими врегульовано питання спадкування.

Роль судової практики в регулюванні спадкових правовідносин в Україні.

Тема 2. Спадкові правовідносини

Механізм правового регулювання спадкових відносин в Україні. Поняття спадкових правовідносин в сучасних наукових дослідженнях. Ознаки та особливості спадкових правовідносин.

Структура спадкових правовідносин. Суб'єкти спадкових правовідносин. Об'єкти спадкових правовідносин, їх види та характеристика. Зміст спадкових правовідносин. Юридичні факти як підстави виникнення, зміни та припинення спадкових правовідносин.

Класифікація спадкових правовідносин у теорії цивільного права України.

Тема 3. Спадкування за заповітом

Поняття заповіту та права на заповіт. Тлумачення заповіту. Права спадкодавця при укладенні заповіту. Таємниця заповіту. Види заповіту. Заповіт з умовою. Заповіт подружжя. Секретний заповіт. Заповідальний відказ. Заповідальне покладання. Встановлення спадкоємцем сервітуту. Право на визначення виконавця заповіту. Право на обов'язкову частку у спадщині. Загальні вимоги до форми заповіту. Посвідчення заповіту при свідках. Визнання заповіту недійсним.

Тема 4. Спадкування за законом

Поняття спадкування за законом. Відмінність спадкування за законом від спадкування за заповітом.

Черговість у спадкуванні за законом. Поняття спорідненості. Спадкування за правом представлення. Заміна черговості спадкування. Правила спадкування усиновленими особами та усиновлювачами.

Розмір частки у спадщині.

Особливості спадкування за законом непрацездатними особами.

Оспорювання права на спадщину за законом.

Обов'язки нотаріуса при оформленні спадкування за законом.

Тема 5. Відкриття спадщини

Підстави для відкриття спадщини. Визначення місця і часу відкриття спадщини. Особливості усунення від права на спадкування.

Склад спадщини. Права та обов'язки, що не входять до складу спадщини.

Права та обов'язки осіб, причетних до відкриття спадщини, пов'язані з оформленням спадкових справ.

Специфіка відкриття спадщини, коли місце і час смерті спадкодавця невідоме.

Особливості спадкування за умови оголошення фізичної особи померлою за рішенням суду.

Тема 6. Прийняття спадщини

Поняття прийняття спадщини. Особливості прийняття спадщини окремими категоріями спадкоємців. Поняття та форма заяви про прийняття спадщини. Строки для прийняття спадщини та правові наслідки їх пропусчення.

Право на відмову від прийняття спадщини та порядок його реалізації. Вимоги до заяви про відмову від прийняття спадщини.

Спадкова трансмісія (перехід права на прийняття спадщини).

Відумерлість спадщини.

Підстави та порядок визнання спадщини відумерлою.

Правове регулювання охорони спадкового майна. Управління спадщиною.

Тема 7. Особливості спадкування окремих видів майна

Поняття спадкування окремих видів майна. Специфіка спадкування земельних ділянок та житлових будинків (квартир), які належали спадкодавцю. Новели державної реєстрації прав спадкоємців на успадковане нерухоме майно.

Особливості розподілу спадкового майна, яке знаходиться у спільній частковій (сумісній) власності.

Специфіка спадкування корпоративних прав.

Особливості спадкування цілісного майнового комплексу, речей, обмежених в обороті.

Спадкування прав на об'єкти інтелектуальної власності.

Особливості спадкування обов'язків спадкодавця, зокрема щодо повернення кредиту.

Тема 8. Оформлення права на спадщину

Правові засади державного регулювання оформлення права на спадщину.

Поняття оформлення права на спадщину.

Свідоцтво про право на спадщину, його форма, зміст, види, порядок оформлення.

Порядок і строки оформлення свідоцтва про право на спадщину і умови його видачі.

Оскарження спадкоємцем дій нотаріуса при отриманні відмови від вчинення нотаріальної дії.

Місце видачі свідоцтва про право на спадщину. Особи, що наділені правом видавати свідоцтво про право на спадщину.

Докази належності спадкоємців до кола осіб, які мають право на спадщину. Докази наявності спадкового майна та належності його спадкодавцю.

Тема 9. Спадковий договір

Організаційно-правове регулювання укладання спадкового договору за законодавством України.

Поняття спадкового договору. Сторони спадкового договору. Зміст спадкового договору. Обов'язки набувача. Вимоги до форми спадкового договору.

Порядок укладання та зміни спадкового договору, забезпечення його виконання.

Розірвання та інші підстави припинення зобов'язань за спадковим договором.

Тема 10. Питання спадкування у міжнародному приватному праві. Загальна характеристика спадкового права зарубіжних країн

Поняття спадкування у міжнародному приватному праві. Специфіка правового регулювання спадкових правовідносин, обтяжених іноземним елементом.

Правове регулювання спадкових правовідносин міжнародними договорами. Спадкові права іноземців в Україні та їх обмеження. Спадкові права громадян України за кордоном. Колізійні питання спадкування згідно з нормами міжнародних договорів та Закону України «Про міжнародне приватне право».

Рекомендовані джерела інформації:

Нормативно-правові акти

1. Конституція України : прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 р. *Офіційний вісник України*. 2010. № 72/1. Ст. 2598. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80>.
2. Земельний кодекс України від 25 жовтня 2001 р. № 2768-III/ *Офіційний вісник України*. 2001. № 46. Ст. 2038. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2768-14>.
3. Кодекс адміністративного судочинства України від 6 липня 2005 р. № 2747-IV. *Офіційний вісник України*. 2005. № 32. Ст. 1918. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2747-15>.
4. Податковий кодекс України від 2 грудня 2010 р. № 2755-VI. *Відомості Верховної Ради України*. 2011. №№ 13/14, № 15/16, № 17. Ст. 112. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2755-17>.
5. Про авторське право і суміжні права : Закон України від 23 грудня 1993р. № 3792-XII. *Відомості Верховної Ради України*. 1994. № 13. Ст. 64. URL: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/3792-12>.
6. Про Державний земельний кадастр : Закон України від 7 липня 2011р. № 3613-VI. *Офіційний вісник України*. 2011. № 60. Ст. 2405. URL: <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/3613-17>.
7. Про державну реєстрацію речових прав на нерухоме майно та їх обмежень: Закон України від 1 липня 2004 р. № 195-IV. *Офіційний вісник України*. 2004. № 30. Ст. 1993.. URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/1952-15>.
8. Про забезпечення вимог кредиторів та реєстрацію обтяжень : Закон України від 18 листопада 2003 р. № 1255-IV. *Офіційний вісник України*. 2003. №52. Ст. 2734. URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/1255-15>.
9. Про місцеве самоврядування в Україні : Закон України від 21 травня 1997 р. № 280/97-ВР. *Офіційний вісник України*. 1997. № 25. Ст. 10. URL: <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/280/97-%D0%B2%D1%80>.
10. Про місцеві державні адміністрації : Закон України від 9 квітня 1999р. №586-XIV. *Офіційний вісник України*. 1999. № 18. Ст. 3. URL: <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/586-14>.
11. Про охорону прав на винаходи і корисні моделі: Закон України від 15 грудня 1993 р. № 3687-XII. *Відомості Верховної Ради України*. 1994. №7. Ст.32. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/3687-12>.
12. Про охорону прав на знаки для товарів і послуг : Закон України від 15 грудня 1993 р. № 3689-XII. *Відомості Верховної Ради України*. 1994. № 7. Ст.36. URL: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/3689-12>.

13. Про охорону прав на сорти рослин: Закон України від 21 квітня 1993р. № 3116-ХІІ. *Відомості Верховної Ради України*. 1993. № 21. Ст. 218. URL: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/3116-12>.

14. Про правовий статус іноземців та осіб без громадянства : Закон України від 22 вересня 2011 р. № 3773-VI. *Офіційний вісник України*. 2011. № 83. Ст. 3014. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/3773-17>.

15. Про судоустрій і статус суддів : Закон України від 7 липня 2010 р. № 2453-VI. *Офіційний вісник України*. 2010. № 55/1. Ст. 1900. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2453-17>.

16. Сімейний кодекс України : Закон України від 10 січня 2002 р. № 2947-III. *Офіційний вісник України*. 2002. № 7. Ст. 273. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/2947-14>.

17. Цивільний кодекс України від 16 січня 2003 р. № 435-IV. *Офіційний вісник України*. 2003. № 11. Ст. 461. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/go/435-15>.

18. Цивільний процесуальний кодекс України від 18 березня 2004 р. № 1618-IV. *Офіційний вісник України*. 2004. № 16. Ст. 1088. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/go/1618-15>.

Основні рекомендовані джерела інформації:

19. Козловська Л. В. Теоретичні засади здійснення і захисту спадкових прав. К. : Юрінком Інтер, 2015. 447 с.

20. Кухарев О. Є. Спадкове право: навчальний посібник. К. : Алерта, 2013. 327 с.

21. Нелін О. І. Спадкове право України : навч. посібник для студентів ВНЗ. К. : Київ. університет, 2013. 247 с.

22. Спадкове право в Україні : навчальний посібник / Р. Б. Шишка, І. М. Сопілко, В. П. Козирева. К. : Ліра-К, 2015. 216 с.

23. Спадкове право : навч. посібник / Ю. О. Заїка, Є. О. Рябоконт. К. : Юрінком Інтер, 2009. 352 с.

Додаткові рекомендовані джерела інформації:

24. Велика юридична енциклопедія / уклад. : М. Р. Гнатюк. Донецьк : Глорія Трейд, 2011. 416 с.

25. Венедіктова І. В. Захист охоронюваних законом інтересів у цивільному праві/ І. В. Венедіктова. К.: Юрінком Інтер, 2014. 287 с.

26. Грін О. О. Спадкове право України : Навчальний посібник: Альбом схем. Ужгород: Видавництво ФОП Бреза А.Е., 2012. 208 с. URL: https://dspace.uzhnu.edu.ua/jspui/bitstream/lib/8942/1/1Спадкове_право_остаточний_варіант_2012.pdf

27. Желіховська Ю. В. Охорона цивільних прав та інтересів нотаріусом. Хмельницький : Мельник А. А., 2012. 215 с.

28. Заїка Ю.О. Спадкове право в Україні: становлення і розвиток: монографія / Ю.О. Заїка. К.: КТН, 2007. 205 с.

29. Землі сільськогосподарського призначення: права громадян України: наук.-навч. посіб. / наук. кер. та відп. ред. Н. І. Титова. Львів: ПАІС, 2005. 368 с.
30. Кухарев О. Є. Спадкове право України : навч.-практ. посібник. К.: Прав. єдність, 2011. 221 с.
31. Луць В. В. Строки і терміни у цивільному праві. К.: Юрінком Інтер, 2013. 319 с.
32. Майданик Р. А. Цивільне право: Загальна частина. К.: Алерта, 2012. 472 с.
33. Нелін О. І. Еволюція спадкового права в Україні (історико-правовий аспект). К.: ВПЦ "Київ. університет", 2009. 365 с.
34. Нелін О. І. Правове регулювання спадкових відносин в Україні (IX – XIX ст.). К.: Київ. університет, 2014. 246 с.
35. Орлов І. П. Правочини в сфері спадкового права: загальні положення / І.П.Орлов. Харків : Диска плюс, 2013. 247 с.
36. Правові основи майнових і земельних відносин : Навч. посіб. / Кол. авторів; За заг. ред. В. М. Єрмоленка. К.: Магістр – XXI сторіччя, 2006. 384 с.
37. Правознавство : навч. посіб. / С. В. Дрожжина, І. В. Шульженко, О. О. Одінцова [та ін.]. Донецьк, 2011. 703 с.
38. Ромовська З. В. Українське цивільне право. Право власності : Підручник : акад. курс / Зорислава Ромовська – К.: Правова єдність, 2011. 246 с.
39. Спадкове право: навч. посібник [для студ. вищ. навч. закл.] / кол. авт. ; кер.авт. кол. канд. юрид. наук, доц. Нестерцова- Собакарь О. В. Дніпро : Дніпроп. держ. ун-т внутр.справ. 2017. 164 с. URL: http://212.1.86.13/jspui/bitstream/123456789/3813/1/Спадкове_право.pdf
40. Харитонов Є. О., Харитонova О. І., Старцев О. В. Цивільне право України. Підручник. Вид. 3, перероб. і доп. К.: Істина, 2011. 808 с.
41. Цивільне законодавство України. Основні категорії, принципи та концепти / Є. О. Харитонов, О. І. Харитонova, О. В. Басай [та ін.]. Одеса : Фенікс, 2012. 339 с.
42. Цивільне право : підручник : у 2 т. / за ред. В. І. Борисової, І. В. Спасибо-Фатєєвої, В. Л. Яроцького. Х. : Право, 2011. Т. 1. 656 с.
43. Цивільне право України : Підручник / О. В. Старцев, Є. О. Харитонов, О. І. Харитонova. Вид. 3-тє, перероблене і доповнене. К.: Істина, 2013. 808 с.
44. Цивільне право України. Альбом схем. Навчальний посібник. Вид. 3-тє, перероб. та доп. / за ред. Є. О. Мічуріна. Харків, 2010. 448 с.
45. Цивільне право України. Договірні та не договірні зобов'язання. Підручник (2-е вид. змін. та доп.) / за ред. С. С. Бичкової. К.: КНТ, 2008. 498 с.

46. Цивільне право України. Загальна частина : Підруч. / за ред. О. В. Дзери. Вид. 3-те, допов. та переробл. К. : Юрінком Інтер, 2010. 976 с.
47. Цивільне право України. Особлива частина : Підруч. / за ред. О. В. Дзери. Вид. 3-те, допов. та переробл. К. : Юрінком Інтер, 2010. 1176 с.
48. Цивільне право України: Підручник / Є. О. Харитонов, Н. О. Саніахметова. К. : Істина, 2003. 776 с.
49. Цивільне та сімейне право: навчально-методичний посібник / укладач Лікар В. В. НМЦ, 2008. 393 с.
50. Цивільний кодекс України : Науково–практичний коментар / За заг. ред. Є. О. Харитонova, Н. Ю. Голубевої. Вид. 6-те, перероблене та доповнене. Х.: ТОВ „Одіссей”, 2010. 1216 с.